

ПРАДМОВА

За пасляваенныя гады наша мовазнаўства вызначылася значнымі і, несумненна, надзвычай каштоўнымі зборамі лексікі і фразеалогіі мясцовых беларускіх гаворак. Гэта вынік сумесных намаганняў мовазнаўцаў і аматараў роднага слова. Добра ведаюць мовазнаўцы і філолагі так званыя дыялектныя слоўнікі. Паклаў пачатак ім сваімі трыма слоўнікамі Ф. М. Янкоўскі. Больш за дзесяць такіх лексікаграфічна ўпарадкаваных асобных збораў слоў сваёй роднай гаворкі на Мсціслаўшчыне належыць Г. Ф. Юрчанку. Каштоўнымі набыткамі беларускай рэгіянальнай лексікаграфіі з'яўляюцца таксама слоўнікі П. У. Сцяцко, Т. Ф. Сцяшковіч, А. П. Цыхуна, Л. Ф. Шаталавай, Т. С. Янковай, Р. М. Яўсеева.

На аснове ўласных збіральных заняткаў былі створаны значныя лексікаграфічна ўпарадкаваныя і апрацаваныя зборы пашыранай у мясцовым маўленні традыцыйнай фразеалогіі (Е. С. Мяцельская і Я. М. Камароўскі, Г. Ф. Юрчанка). Публікаваліся невялікія падборкі такой лексікі ў перыядычным друку краіны (М. М. Аляхновіч, В. В. Шур, Г. Ф. Юрчанка і інш.).

Кафедрамі беларускай мовы вышэйшых педагогічных навучальных устаноў Беларусі ў свой час была падтрымана ініцыятыва Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа аб збіранні мясцовай лексікі і фразеалогіі для стварэння дыялектных слоўнікаў спецыфічнай лексікі розных рэгіёнаў Беларусі. Выйшлі ў свет упарадкаваныя зборы лексічных матэрыялаў, сабраных на Гродзеншчыне (Т. Ф. Сцяшковіч), Міншчыне (навуковы рэдактар М. А. Жыдовіч; новае, дапоўненае, але не завершанае выданне — навуковы рэдактар Е. С. Мяцельская), Брэстчыне (Г. М. Мала-

жай, Ф. Д. Клімчук), Гомельшчыне (Ул. В. Анічэнка) і Магілёўшчыне (М. В. Абабурка і інш.). У Інстытуце мовазнаўства імя Якуба Коласа былі створаны два найбольш буйныя слоўнікі рэгіянальнай лексікі — "Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча" і "Тураўскі слоўнік". Калі першы адлюстроўвае асноўны напрамак эвалюцыі беларускіх гаворак у галіне слоўніка на пачатку нацыянальнага моўнага стаўлення беларускага народа, дык апошні дае ўяўленне аб стане слоўніка беларускіх гаворак, якія не былі ўцягнуты тады ў гэты працэс.

У Інстытуце мовазнаўства імя Якуба Коласа была падтрымана і працягнута ініцыятыва Ф. М. Янкоўскага (Матэрыялы для слоўніка, 1960) па ўкладанню зборнікаў адметных мясцовых слоў і іх тэматычных падборак. Падрыхтавана і выпушчана ў свет шэсьць такіх зборнікаў. Да дыялектных лексікаграфічных здабыткаў можна аднесці і зборнік матэрыялаў для палескага дыялектнага слоўніка, сабраных удзельнікамі палескіх экспедыцый пад кіраўніцтвам М. І. Талстога.

Пасляваенныя дзесяцігоддзі характарызуюцца не толькі здабыткамі па выяўленню і лексікаграфічнай распрацоўцы лексікі мясцовых гаворак краіны, але і вельмі істотнымі вынікамі па ўстанаўленню ўзаемных адносін паміж гаворкамі. Гэтаму прысвечана значная колькасць лінгвістычных карт у "Дыялекталагічным атласе беларускай мовы" (1963), яшчэ больш значныя матэрыялы сабраны для Агульнаславянскага лінгвістычнага атласа (адзел дыялекталогіі і лінгвагеаграфіі Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа). Але самым буйным дасягненнем у адлюстраванні "геаграфіі слоў" мясцовых гаворак (ці, дакладней, мясцовага маўлення) з'яўляецца "Лексічны атлас беларускіх народных гаворак" у пяці тамах (1993—1998).

Зразумела, што слоўнікі рэгіянальнай лексікі і больш сціплыя падборкі слоў падпарадкаваны галоўным чынам задачы фіксацыі слоў у іх структурным абліччы і семантычным дыяпазоне. Лінгвагеаграфічным спосабам выяўляецца пашырэнне слоў і іх структурных і семантычных варыянтаў. У адным і другім выпадку разам з фіксацыяй слова пры яго рэгістрацыі фіксуецца мясцовы тып наймення (слова, выраз) у яго пэўным структурным і семантычным абліччы. Працы па рэгіянальнай лексікаграфіі — гэта, найперш, пэўныя зборы слоў. А лінгвагеаграфічныя працы, у прыватнасці лінгвістычныя карты, іх комплек-

сы, нарэшце, лінгвістычныя атласы — гэта перш за ўсё працы аб пашырэнні слоў і аб іх узаемных адносінах у межах пэўнай моўнай (дыялектнай) прасторы. І тым самым лексікаграфічныя і лінгвагеаграфічныя працы, раскрываючы адзін і той жа аб'ект — слоўнік мясцовых гаворак мовы, — узаемна дапаўняюцца. Яны ўтвараюць як бы цэласны комплекс, цесна звязанае адзінства.

Не абыходзілі зусім лексіку мясцовых гаворак, у прыватнасці назвы жывёл, раслін, з'яў прыроды ды і грамадскіх з'яў, даследчыкі розных прыродазнаўчых і грамадазнаўчых галін навукі — золагі, батанікі, этнографы і інш. У некаторых артыкулах, кнігах, даведніках, навукова-папулярнай літаратуры і адпаведнай перыёдыцы адводзіцца тая ці іншая ўвага і так званым мясцовым назвам. Цікавыя, хоць, праўда, і не заўсёды "лакалізаваныя" рэгіянальныя назвы жывёл, раслін, а таксама навуковыя звесткі пра іх прыводзяцца ў "Энцыклапедыі прыроды Беларусі" ў пяці тамах (1983—1986), у навуковых і навукова-папулярных даведніках пра жывёл, птушак, паўзуноў, рыб, насякомых, пра раслінны свет, грыбы і інш.

Нарэшце, у пасляваеннай беларускай дыялектнай лексікаграфіі маецца досыць багатая спадчына. Гэта, найперш, славыты "Слоўнік беларускай мовы" І. І. Насовіча (1870), перадрукаваны ў 1983 г. Слоўнікавыя багаці мясцовых гаворак паўночна-заходняга дыялекту беларускай мовы (у яе этнагістарычных межах) у значнай ступені адлюстраваны вядомы "Смоленский областной словарь" У. В. Дабравольскага (1914). Такой спадчынай з'яўляюцца таксама матэрыялы для слоўніка мясцовых гаворак, якія змяшчаліся пры зборах фальклору, пры этнаграфічных працах і ў саміх іх напасрэдна і якія адносяцца да XIX і пачатку XX ст. Праўда, гэтыя лексічныя матэрыялы застаюцца яшчэ неапрацаванымі і неўпарадкаванымі лексікаграфічна, а таму і маладаступнымі для навуковага выкарыстання.

Вялікая збіральніцкая праца была разгорнута ў другой палове 20-х гадоў гэтага стагоддзя па навуковай праграме Інстытута беларускай культуры (С. Некрашэвіч, 1925). Многае з таго, што было тады сабрана і нават лексікаграфічна апрацавана і ўпарадкавана, па вядомых прычынах было дыскрэдытавана і страчана (у прыватнасці, агульная картатэка беларускай мовы, рэгіянальныя зборы мясцовых слоў і іх лексікаграфічныя апрацоўкі). Але тады ўжо выйшлі ў свет два цікавыя краёвыя слоўнікі (паводле адпаведнага тагачаснага адміністрацыйнага дзялення ўсход-

няй часткі Беларусі). Гэта слоўнік лексікі з гаворак Віцебскага краю (М. І. Каспяровіч, 1927) і слоўнік, складзены на аснове адной тыповой гаворкі Чэрвенскай акругі (М. В. Шатэрнік, 1929).

Яшчэ тры падобныя зборы лексікі былі выдадзены ў пасляваенныя гады. Гэта вельмі грунтоўныя краёвыя слоўнікі гаворак Калінінскай акругі, у якую ўваходзілі раёны ўсходняй часткі Магілёўшчыны (І. К. Бялькевіч, 1970), багаты слоўнік гаворак заходніх раёнаў Браншчыны (П. А. Растаргуеў, 1973) і выдадзены ў Нью-Йорку незвычайна насычаны размоўнай і прастамоўнай лексікай краёвыя слоўнікі гаворак Лагойшчыны (А. Варлыга, 1970). Значны лексіка-фразеалагічны матэрыял рэгіянальнага характару, выбраны з розных крыніц і мясцовых гаворак пераважна паўночнага захаду Беларусі, змяшчае буйны беларуска-рускі слоўнік, выдадзены таксама ў Нью-Йорку (Я. Станкевіч, 1990).

Актуальнай задачай сучаснай дыялектнай лексікаграфіі з'яўляецца абагульненне назапашаных звестак і матэрыялаў па лексіцы беларускіх гаворак і стварэнне зводнага слоўніка-даведніка. Ён неабходны пры распрацоўцы этымалогіі лексікі беларускай мовы, фарміраванні слоўніка ў цэлым і інш. Зусім відавочнай з'яўляецца неабходнасць поўнага слоўніка як для развіцця, так і для нарматыўнага ўпарадкавання слоўнікавага складу літаратурнай мовы.

Такі алфавітны каталог лексікі з тлумачэннем значэння слоў, ілюстрацыямі, граматычнымі і іншымі адзнакамі неабходны як даведнік аб слове. Але не менш важнай практычнай задачай дыялектнай лексікаграфіі з'яўляецца і стварэнне даведнікаў аб мясцовых рэгіянальных словах для абазначэння пэўнага моўнага паняцця або ўяўлення. Таму што пры даследаванні прадметна-тэматычных фрагментаў слоўніка гаворак ды і паасобных яго лексіка-семантычных структур, а таксама пры распрацоўцы тэрміналогіі і наогул пры карыстанні рэгіянальнай лексікай у маўленні галоўным практычным клопам з'яўляюцца пошукі адпаведнага слова або слоў. У лексікаграфіі літаратурнай мовы гэта забяспечваюць у нейкай ступені тэрміналагічныя слоўнікі, слоўнікі сінонімаў і інш. Пажаданымі і актуальнымі з'яўляюцца, безумоўна, спробы належнага рацыянальнага вырашэння адпаведнай практычнай задачы ў дыялектнай лексікаграфіі.

Таму ў сувязі з актуальнымі практычнымі патрэбамі сучаснага развіцця і ўдасканалення беларускай літаратур-

най мовы і надзённымі патрэбамі беларускай лексікалогіі ў аддзеле дыялекталогіі і лінгвагеаграфіі Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа НАН Беларусі распачата праца па стварэнню звода сабранай лексікі мясцовых беларускіх гаворак, яе лексікаграфічнай распрацоўкі і ўкладання.

Гэты першы тэматычны слоўнік беларускіх гаворак змяшчае лексіку, якая мае адносіны да паняццяў і ўяўленняў, звязаных з жывёльным светам. Слоўнік складаецца з дзвюх частак. У першай прыводзяцца мясцовыя назвы прадстаўнікоў жывёльнага свету, у другой — агульныя назвы некаторых прадстаўнікоў жывёльнага свету і лексіка іх характарыстыкі.

Лексічны матэрыял у абедзвюх частках падаецца па тэмах. Пры такой падачы можна не толькі атрымаць уяўленне аб складзе і характары лексікі па пэўнай прадметна-тэматычнай групе ў цэлым, але і даведацца аб мясцовых назвах таго ці іншага паасобнага паняцця. У аснову тэматычнай класіфікацыі лексікі ў першай частцы пакладзены пашыраны народны традыцыйны падзел прадстаўнікоў жывёльнага свету на групы.

Тэматычны падзел лексікі ў другой частцы не з'яўляецца яе адпаведнай класіфікацыяй. Гэта толькі выбаркі слоў па названых тэмах. Ды і нейкіх сістэматызаваных паняццяў і ўяўленняў у гэтай сферы народнага ўсведамлення рэчаіснасці, вядома, не існуе.

Мясцовыя словы (а іншы раз і спалучэнні слоў) падаюцца ў тэматычных падборках анамасіялагічнымі комплексамі, якія ўтвараюць слоўнікавыя артыкулы. Кожны асобны слоўнікавы артыкул складаецца з мясцовых слоў, якія з'яўляюцца тоеснымі па пэўнаму значэнню ў сферы традыцыйных народных паняццяў і ўяўленняў аб жывёльным свеце. Загалоўным словам у артыкуле выступае адпаведнае па значэнню слова літаратурнай мовы. У асобных выпадках пры адсутнасці такога літаратурнага слова ў якасці загалоўнага выкарыстоўваецца найбольш пашыранае ў мясцовым ужыванні рэгіянальнае слова. Слоўнікавыя артыкулы ў тэматычных падборках размешчаны паводле загалоўных слоў у алфавітным парадку.

Словы ўпарадкаваны ў артыкулах пераважна з улікам іх пашырэння ў мясцовых гаворках, але адначасова і з улікам іх словаўтваральнай сувязі па караню. Аднак у многіх слоўнікавых артыкулах мае месца пры неабходнасці дадатковая анамасіялагічная групоўка або вылучэнне слоў у залежнасці ад іх адрозненняў па значэнню. Такія анамасіялагічныя групы лексікі ў слоўнікавых ар-

тыкулах падаюцца з чырвонага радка з дадатковым тлумачэннем іх адметнасці. Больш дробныя адметныя па значэнню групы (і паасобныя словы) суправаджаюцца таксама неабходнымі тлумачэннямі.

У сувязі з тым, што слоўнік як даведнік мае шырокае прызначэнне, мясцовыя словы падаюцца ва уніфікаваным абагульненым выглядзе ў літаратурным беларускім вымаўленні і ў арфаграфічным запісе. Але так званыя нерэгулярныя індывідуальныя і непаслядоўныя фанетычныя асаблівасці мясцовых слоў захоўваюцца.

Мясцовыя словы ў слоўнікавым артыкуле маюць скарачанае абазначэнне прыналежнасці да часціны мовы, паметы аб іх пашырэнні ў мясцовых гаворках і ўказанне на слоўнікавую або іншую крыніцу іх рэгістрацыі. Паметы аб пашырэнні з'яўляюцца абагульненымі, арыентацыйнымі, а ў асобных выпадках – яшчэ і ў пэўнай ступені меркавальнымі. Скарачанае абазначэнне крыніцы фіксацыі мясцовага слова не мае ўказання на старонку, таму што пераважная большасць крыніц – алфавітныя слоўнікі ці зборнікі лексікаграфічных прац са зводным алфавітным індэксам зафіксаваных мясцовых слоў.

Слоўнік мае ў канцы алфавітны індэкс змешчаных мясцовых слоў. Пры кожным слове ў ім адзначана старонка, на якой яно сустракаецца ў тэматычнай частцы слоўніка.

А. А. КРЫВІЦКІ, Л. П. КУНЦЭВІЧ